

Дүлөйлүк жана катнашуу

Дүлөйлүк: абсолюттук жана толук эмес

Кээ бир балдар **толук дүлөй** болушат. Демейде, ата-эне баласынын кулактары укпоосун баласы чакырылганда ал буга башын бурбагынынан жана абдан катуу добуштардан эч таасирденбегенинен эле эрте байкайт.

Балдарда кыйла көбүрөөк **толук эмес дүлөйлүк кездешет**. Бала катуу добушка таң калышы же башын бурушу мүмкүн, бирок акырынараак добуштардан эч таасирденбеши ыктымал. Ал жоон (пас) добуштардан, мисалы, күндүн күркүрөшүнөн, добулбастан чыккан добуштан же уйдун мөөрөшүнөн таасирдениши мүмкүн, бирок ичке добуштарды, мисалы, ышкырыкты же короздун кыйкыруусун укпашы ыктымал. Бала, тескерисинче, ичке добуштарды угуп, бирок жоон добуштарды уга албашы сейрегирээк учурайт.

Дүлөйлүгү толук эмес балдардын айрымдары алар менен сүйлөшкөндөрдүн сөздөрүн бир аз угушат. Кыйынчылыктар менен болсо да, алар кээ бир сөздөрдү тааныганды үйрөнүп, аларга жооп кайтарышы мүмкүн. Бирок сөздөрдүн көпчүлүгүн алар түшүнө тургандай так угушпайт. Мындай балдар кеч сүйлөп башташат; көп учурда так сүйлөй алышпайт; кээ бир тыбыштарды чаташтырышат; же киңкилдеп (“мурду менен”) сүйлөшөт. Тилекке каршы, ата-энелери, башка балдар жана мугалимдери бала начар угарын байкабай, ага акыл-эсинин өнүгүүсү жагынан артта калган же “аңкоо” балага мамиле кылгандай мамиле кылышы мүмкүн. Мындай жагдай баланын ахывалын ого бетер кыйындатат.

Угуусу бузук балдар тууралуу толугураак маалыматты *Helping Children Who Are Deaf* (Дүлөй балдарга жардам берүү) деп аталган китептен же 639-бетте аталган башка китептерден издеңиз.

Угуу бузулганда, кандай көйгөйлөр пайда болот?

Чоңоюп келаткан балдар башкаларды жана айлана-чөйрөсүн түшүнүүсү жана алар менен катнашуусу үчүн, угуу жана сүйлөө абдан маанилүү.

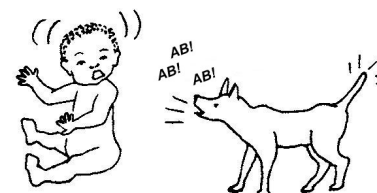
Угуусу бузук баланын эң чоң көйгөйү – **башкалар менен катнашуунун жолун үйрөнүү**. Бала сөздөрдү так уга албагандыктан, сүйлөгөндү үйрөнүүдө кыйналышы мүмкүн. Айланасындагылар ага эмне деп жатканын түшүнүү да, оюндагысын аларга түшүндүрүү да ал үчүн бирдей оор. Мындай жагдай баланын өзүн да, айланасындагыларды да кейитип, түшүнбөстүктөргө алып келет. Угуусу бузук балдар **башкалар менен катнашуу илимин кыйла жай өздөштүрөрү, өздөрүн жалгыз же кароосуз калгандай сезери, же алардын жүрүм-турумунда ар кандай “кыйшаюулар” калыптанары** эч кимди таң калтырбайт.

Өздөрүн тынчсыздандырган ойлорун башкаларга жеткирүү дүлөй балдар үчүн оор болгондуктан, алар сексуалдык зомбулукка башкаларга салыштырмалуу көбүрөөк кабылышат. (*Helping Children Who Are Deaf* (Дүлөй балдарга жардам берүү) деп аталган китептин 167-бетин караңыз.)

Башкалар менен катнашуунун тигил же бул жолу аркылуу өз ойлору жана маалымат менен бөлүшүп туруу баланын акыл-эсинин өнүгүп өрчүүсү үчүн маанилүү. Акыл-эсин өрчүтүүгө дени соо балдарда кандай жөндөмдүүлүктөр бар болсо, дүлөй балдарда деле так ошондой жөндөмдүүлүктөр бар. Бирок ар тараптуу өнүгүп чоңоюусу үчүн, алар башкалар менен нормалдуу деңгээлде катнашууну кичинекейинен тартып эле үйрөнө башташы керек.



Кулактары такыр укпаган бала атүгүл абдан катуу добуштардан да таасирденбейт. (Бирок ал кыймылды байкашы же катуу добуштардан болгон вибрацияларды сезиши мүмкүн. Мисалы, эгер баланын башынын арт жагынан алакандарыңызды бир бирине чапсаңыз, ал желкесинин жанынан аба кыймылданганын сезип, артын карашы мүмкүн.)



Дүлөйлүгү толук эмес бала айрым добуштарды угат, бирок белгилүү бир добуштарды же сөздөрдү бир биринен ажыратып түшүнө тургандай аларды уга албашы мүмкүн. Мындай учурларда ата-энелер баласы начар угарын көпкө чейин байкабашы ыктымал.

СҮЙЛӨШҮҮ/КАТНАШУУ аркылуу башкалар бизге эмне айтып жатканын **түшүнөбүз** жана өзүбүз башкаларга ойлорубузду, муктаждыктарыбызды жана сезимдерибизди **билдиребиз**. Угуусу нормалдуу адамдар башкалар менен, негизинен, **сүйлөө жолу** аркылуу катнашат.

Дүлөйлүктүн балага таасири канчалык? Бул төмөнкү факторлордон көз каранды:

- 1. Кулактары качан укпай калган?** Сүйлөп калгандан кийин кулактары укпай калган балага салыштырмалуу төрөлгөнүнөн бери дүлөй же сүйлөй электе кулактары укпай калган бала үчүн сүйлөгөндү же сүйлөгөн адамдын “эриндеринен окуганды” үйрөнүү кыйла кыйыныраак.
- 2. Азыр кулактары канчалык даражада уга алат?** Баланын кулактары канчалык көбүрөөк уга алса, сүйлөгөндү, башка бирөөнүн сүйлөгөнүн түшүнгөндү жана анын “эриндеринен окуганды” үйрөнө алуусунун мүмкүндүгү ошончолук.
- 3. Мүмкүнчүлүктөрдү чектеген башка да бузулуулары барбы?** Угуусу бузулган балдардын айрымдарынын башка да көйгөйлөрү болушу мүмкүн. Кулактары укпагандан тышкары **акыл-эсинин өрчүүсү артта калган**, көздөрү көрбөгөн же **буга окшогон бузулуулардын дароо бир нечесинен жапаа чеккен** бала үчүн башкалар менен катнашууну үйрөнүү, кулактары укпаган гана балага салыштырмалуу, кыйыныраак болот. (“Дүлөйлүктүн себептерин” караңыз.)
- 4. Кулактарынын укпашы канчалык тез байкалган?**
- 5. Айланасындагылардын балага карата мамилеси канчалык жакшы жана кылдат?** Башкалар менен катнашуунун башка жолдорун үйрөнүп алуусуна алар ага канчалык эрте жардам берип башташты?
- 6. Балага башкалар менен катнашуунун кайсы (“оозеки” же “комплектүү”) системасы үйрөтүлөт?** (263-бетти караңыз.)

ДҮЛӨЙЛҮКТҮН СЕБЕПТЕРИ

Дүлөйлүк – туура эмес же жаман иштер үчүн жогорудан жиберилген жаза **эмес**.

Тубаса дүлөйлүктүн көп кездешкен себептери:

- **Тукум куу** (кээ бир үй-бүлөлөрдө учурайт, ата-эне өздөрү дүлөй болбошу деле мүмкүн). Демейде баланын мүмкүнчүлүктөрүн чектеген башка бузулуулары жок, жана ал сүйлөгөндү тез үйрөнөт.
- Кош бойлуулуктун баштапкы мезгилинде **кызамык** менен ооруу. Көп учурда, баланын мээси жабыркап калгандыгынын белгилери жана жаңы нерселерди үйрөнүүсүндө кыйынчылыктар да байкалат.
- **Резустар бир бирине туура келбөө** (91-бетти караңыз). Көп учурда, баланын мүмкүнчүлүктөрүн чектеген башка да бузулуулары бар болот (283-бетти караңыз).
- **Бала ара төрөлүү** (бала мөөнөтүнөн эрте жана салмагы жетишсиз төрөлөт). Ар үч мындай баланын ичинен экөөндө мүмкүнчүлүктөрүн чектеген башка да бузулуулары бар болот.
- Эненин тамагында **йод жетишпөө** (богок менен ооругандар көп болгон аймактарда көп учуроо себеби). Балада акыл-эсинин өрчүүсү бузулгандыгынын же гипотиреоздун (282-бет) белгилери пайда болушу мүмкүн.
- Эне кош бойлуу кезинде кабыл алган айрым **дарылар**, мисалы, кортикостероиддер жана фенитоин.
- Төрөт оор өтүү. Жаңы төрөлгөн бала кеч дем алып баштоо.
- Эржежээлдик жана остеопсатироз (125-бет).

Бала төрөлгөндөн кийинки көп учураган себептери:

- **Кулактын инфекциялык оорулары** – айрыкча, ириңдөө менен коштолуп, көп боло бергендери жана узак созулгандары.
- **Менингит** (көп учурда, баланын мүмкүнчүлүктөрүн чектеген башка бузулуулары бар болот жана **жүрүм-турумунда** көйгөйлөр байкалат).
- **Кээ бир дарылар** (стрептомицин жана ага байланышы бар антибиотиктер).
- **Абдан катуу добуштардын таасири улам кайталануу.**



Башка себептери: Дүлөйлүктүн сейрегирээк учураган башка далай себептери бар. Дүлөй же кулактары начар уккан ар 3 баланын ичинен бирөөсүнүн угуусу эмне себептен бузулгандыгын аныктоо мүмкүн эмес.

Дүлөйлүктү эрте аныктоонун маанилүүлүгү

Баланын өмүрүнүн биринчи жылдарында анын мээси губка сыяктуу: ал жаңы маалыматтарды тез сиңирип, тилди бат үйрөнөт. Эгер баланын угуусунун начардыгы эрте аныкталып, ага натыйжалуу жардам көрсөтүлбөсө, башкалар менен катнашуу ык-жөндөмдөрүн үйрөнүүсү үчүн эң мыкты убакытты (төрөлгөндөн тартып 7 жашка чейин) өткөрүп жиберүү мүмкүн. **Атайы үйрөтүү иш-чаралары канчалык эрте башталса, башкалар менен катнашууну бала ошончолук жакшыраак үйрөнөт.**

Ата-энелер **балдарында угуусу бузуктугунун белгилери бар же жогуна** кылдат байкоо жүргүзүп туруулары зарыл. Бала капыстан орун алган катуу добушка таң калабы же көздөрүн ирмейби? Чоңоюп калган бала тааныш үндөрдү укканда, буга башын бурабы же жылмаябы? Ал бир жарым жашка чейин кайсы бир сөздөрдү сүйлөп баштадыбы? 3–4 жашка чыгып калган бала көп сөз жана жетишерлик так сүйлөй алабы? Эгер сүйлөй албаса, балким, угуусунда көйгөйлөр бар болушу ыктымал. Буга шек санаарыңыз менен баланын угуусун дароо текшерчиңиз.

Угууну текшерүүнүн жөнөкөй ыкмалары 450- жана 451-беттерде келтирилген. Эгер бала начар уккандай элес калтырса, аны адиске алып барып текшертиңиз.

Эгер башкалар менен катнашуу ык-жөндөмдөрүн үйрөнүүсүнө балага эң кичинекейинен тартып жетиштүү көңүл бурулуп жана жардам көрсөтүлүп башталбаса, **дүлөйлүк ал үчүн эң татаал, жалгыздыкка жана анын жагдайын түшүнбөстүккө алып келүүчү көйгөйлөрүнүн бирине айланышы мүмкүн.** Төмөнкү эки окуя баланын угуусунун бузуктугун мүмкүн болушунча эртерээк аныктоо жана ага жардам берип баштоо канчалык маанилүү экенин жакшы көрсөтөт.

ТОНИО

Тонионун кулактары төрөлгөнүнөн тартып эле абдан начар укса да, ал 4 жашка чыкканга чейин ата-энеси муну эч шекшиген эмес. Алар көпкө чейин аны болгону жай кыймылдаган же өзүнү-күн бербеген эле бала деп эсептешкен.

Бир жашка чейин Тонио кадимкидей эле өрчүгөн. Ал басканды, оюнчуктар менен ойногонду үйрөнгөн. Андан кийин Лота деген карындашы төрөлгөн. Энеси балдары менен сүйлөшкөндө же ыр ырдап бергенде, Тониого караганда Лота көбүрөөк жылмайып, көбүрөөк күлчү. Андыктан энеси кызына көбүрөөк сүйлөп, ага ырдап берип жүрдү.

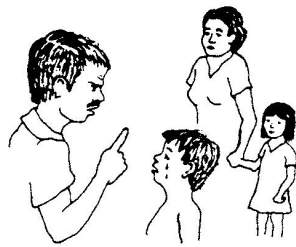
Лота бир жашка чыккыча айрым сөздөрдү айтканды үйрөнүүгө жетишкен. Ошол эле учурда, Тонио эмдигиче сүйлөп баштаган эмес. Бир күнү кошунасы: “Кулагы угарын так билесиңерби?” деп сурады. “Албетте”, – деп энеси жооп берди. Ал атынан атап, уулуна катуу кыйкырганда, Тонио энесине башын бурган.

Тонио 3 жашка чыкканда, болгону 2–3 эле сөз айта алчу. Ошол эле учурда, 2 жаштагы Лота 200дөн ашык сөз үйрөнгөн. Ал каалап турганын сурап, жөнөкөй ырларды ырдап, башка балдар менен көңүлдүү ойноп калган. Тонио болсо бир нерсеге кабатыр болгонсуп жүрдү. Ал көбүнчө жалгыз отуруп алып ойночу. Кээде башка балдар менен ойногондо, баары мушташуу же көз жаш менен бүтчү.

Лота Тониого караганда өзүн жакшыраак алып жүрдү. Демейде, энеси кызына белгилүү бир нерсеге тыюу салып, аны эмне себептен кылууга болбойт экенин түшүндүргөндө, Лота аны түшүнүп, энесине баш ийчү. Ал эми Тониону тил алдыруу үчүн, көп учурда аны жамбашынан чаап жиберүүгө аргасыз болгон.

Бир күнү айылындагы базарда жүрүшкөндө, Лота банан жегиси келип жатканын айтканда, энеси ага бир банан сатып алып берген. Бир мүнөт кечирээк Тонио сатылып жаткан жерден бир мангону сурабай алып, аны жей баштады. Муну байкаган энесинин ачуусу келип, ал уулун чаап жиберди. Ошондо Тонио жерге жатып алып, жерди тепкилеп, озондоп ыйлап баштаган.

Базарда эмне болгонун Тонионун атасы укканда, ал уулун ачуулуу карап: “Качан бир нерсе кылардын алдында сураганды үйрөнөсүң? 4 жашка толдуң, бирок сүйлөйүн деп эмдигиче аракеттенбейсиң. Мээң иштебейби, же жөн эле жалкоолонуп жатасыңбы?” деп сурады.



Тонио атасын тиктеп турду, анын көздөрүнөн жаш агып жатты. Ал атасы эмне дегенин уккан жок, бирок атасынын ачуусу келип турганын көрдү. Атасы ачуусун басып, Тониону колуна алды.

Тонионун жүрүм-туруму барган сайын начарлай берди. Ал 4 жашка чыкканда, энеси аны доктурга алып барды. Доктур Тонионун угуусун текшерип, бала дүлөй экенин аныктады.

Эми Тонионун ата-энеси убагында кылынбай калган нерселердин ордун толтурууга шашышты. Алар уулу менен сүйлөшкөндө, сөздөрдү жарык жакшы тийген жерден жай жана так айтууга жана, ошол эле учурда, колдору менен көрсөтүп жардам берип түшүндүрүүгө аракет кылышат. Тонионун жүрүм-туруму бир аз оңолуп, көңүлү ачылып, ал дагы бир нече сөз айтканды үйрөндү. Бирок Тонио оюндагысын башкаларга эмдигиче жакшы жеткире албай кыйналып жүрдү.

САНДРА

Сандра 10 айга толгондо, анын 7 жаштагы Лино аттуу байкеси мектебинен “БАЛА балага” программасы (450-бет) менен таанышып, балдарды дүлөйлүккө кантип текшерүү керектигин үйрөнгөн. Ал карындашынын угуусун текшерүүнү чечти. Лино карындашынын артына туруп, атынан атаганда же коңгуроо какканда, Сандра бир да жолу башын буруп же көздөрүн ирмеп койгон жок. Мискейди катуу чапканда гана, карындашы буга таң калып, көңүлүн бурган. Ошондо ал ата-энесине Сандра начар угат болуш керек экенин айткан. Ата-энеси Сандраны чоң эмес реабилитациялык борборго алып барган. Ал жерден кыздын угуусу текшерилгенде, угуусу абдан начар экени аныкталган.

Айылдагы медициналык кызматкер Сандранын өнүгүүсүнө жана башкалар менен катнашууну үйрөнүүсүнө үй-бүлөсү кантип жардам бере аларын түшүндүрүп берген. Ал эң көп колдонулган сөздөрдү “билдирүүчү”, колдордун түрдүү абалдары көрсөтүлгөн сүрөттөр жыйнагын кыздын үй-бүлөсүнө берген.

“Кызыңар менен сүйлөшкөндө, эмне деп айтып жатканыңарды дайыма колдоруңардын жардамы менен “белги” түрүндө көрсөтүп тургула. Бул ыкманы бардык балдарга үйрөтүп койгула. Муну оюнга айлантакыла. Башында Сандра муну түшүнбөйт, бирок улам аны көрүп отуруп үйрөнүп кетет. Кийинчерээк ал мындай белгилөөнү өзү пайдалана баштайт”.

“Бирок эгер белгилөө ыкмасына көнүп алса, кийин сүйлөгөндү үйрөнүүсүнө бул тоскоол болбойбу?” – деп атасы кызыкты.

“Жок, – деди медициналык кызматкер, – эгер мындай белгилөө учурунда дайыма сөздөрдү айтып да турсаңар, тоскоол болбойт. Белгилер айтылган сөздөрдү түшүнүүсүнө жардам берет. Ал атүгүл тезирээк сүйлөгөндү үйрөнөт. Бирок сүйлөгөндүн эриндеринен “окуганды” үйрөнүү үчүн көп жыл керек. Адегенде кызыңар оюндагысын мындай белгилөөнүн жардамы менен башкаларга жеткиргенди үйрөнүүсү зарыл. Бул анын жалпы өнүгүүсү үчүн да пайдалуу”.

Сандранын үй-бүлөсү бир бири менен сүйлөшкөндө белгилөөнү да колдонуп баштаган. Арадан бир нече ай өттү, бирок Сандра сүйлөп да, белгилөөнүн жардамы менен катнашып да баштаган жок. Бирок ал жакындарынын сүйлөшүп жатып белгилешүүлөрүнө көбүрөөк көңүл бура баштаган.

3 жашка чыгып калганда, Сандра оюндагысын белгилөө жолу аркылуу көрсөтө баштаган. 4 жашка чыгып калганда, ал мындай белгилөөнүн жардамы менен далай нерселерди айтканды жана түшүнгөндү, атүгүл сүйлөгөндүн эриндеринен “ооба”, “жок”, “Лино” сыяктуу сөздөрдү “окуганды” үйрөнгөн. 5 жашка чыгып калганда, Сандра сүйлөгөндүн эриндеринен бир нече гана сөздү “окуганды” өздөштүрүүгө жетишкен. Бирок белгилөө ыкмасы аркылуу ал 1000дөн ашык сөз жана далай жөнөкөй сүйлөм түзүп айтканды үйрөнгөн.



Сандра жандуу жана шайыр кыз болуп чоңойду. Ал сүрөттөрдү боёгонду жана табышмак табуу оюнун абдан жактырат. Лино карындашына тамгаларды тартканды үйрөтө баштады. Бир күнү Сандра агасынан ал мектепке качан бара баштарын сурады.

ЖАРДАМ ҮЧҮН КАЙДА КАЙРЫЛСАҢЫЗ БОЛОТ?

Угуусу бузук бала кошумча жардамга муктаж. Мындай жардам үчүн кайда кайрылуу керектиги жашаган аймагыңыздан, мындан тышкары, коомчоңузда жана өлкөңүздө кандай ресурстар бар экенинен көз каранды. Төмөндө мүмкүн болгон варианттардын айрымдары келтирилген:

- **Жергиликтүү, угуусу бузук адамдарды мугалим катары пайдалануу.** Демейде, атүгүл кичинекей айылда да көп жыл мурун угуусун жоготкон адамдар табылат. Негизинен алар башкалар менен белгилөө жана жаңдоо ыкмалары аркылуу катнашууну үйрөнүшөт. Эгер дүлөй балага дос жана мугалим, ал эми анын үй-бүлөсүнө кеңешчи болуусун алардан өтүнсөңүз, көп учурда алар мындай өтүнүчтү кубаныч менен кабыл алышат. Алар кичинекейинде башынан өткөргөн кыйынчылыктарын жана жалгыздыгын эстеп, балага жардам берүүнү каалашы мүмкүн.



Угуусун көп жылдар мурун жоготкон жана башкалар менен белгилөө ыкмасы аркылуу катнашууну үйрөнүп алган адамдар – көп учурда, дүлөй бала жана анын үй-бүлөсү үчүн эң мыкты мугалимдер.

Эгер мындай адамдар “улуттук жаңдоо тилин” билишсе жана кулагы начар уккан башка адамдар менен толук катнаша алышса, булардын жардамы өзгөчө пайдалуу болот. Эгер сиз жашаган жерде мындай адам жок болсо, бирок ал жакынкы шаарда бар болсо, бала ошол адамга же угуусу начар адамдардын тобуна барып туруусун, балким, камсыз кылуу мүмкүн.

- **Угуусу бузук балдары бар башка үй-бүлөлөр.** Эгер дүлөй балдары бар бир нече үй-бүлө тажрыйбасы менен бөлүшүп, бир биринен үйрөнүп туруу үчүн чогулуп турушса, бул чоң жардам жана колдоо болот. Кичүүрөөк балдар угуусу бузук улуураак балдардан же чоңдордон жаңы нерселерди үйрөнүүгө мүмкүнчүлүктөр ачылат. Алар бардык балдар жана алардын жакындары үчүн бир бирин түшүнүүнү мүмкүн кылуучу катнашуу ыкмасын чогуу иштеп чыга алышат.

- **Дүлөйлөрдүн улуттук бирикмеси (же дүлөй адамдар иштеткен иш тобу).** Көпчүлүк өлкөлөрдө дүлөй адамдардын уюмдары бар. Алар сиздин өлкөдө колдонулган улуттук жаңдоо тили тууралуу маалымат жана, балким, аны үйрөнүү үчүн китептер менен сизди камсыз кылышы мүмкүн. Алар сизге дүлөйлөрдү окутуу программалары (мамлекеттик, жеке жана диний) жөнүндө айтып бериши жана алардын кайсылары сизге туура келери тууралуу кеңеш бериши ыктымал. Алар атүгүл жергиликтүү медициналык кызматчыга, мугалимге, үй-бүлө мүчөсүнө же мүмкүнчүлүктөрү чектелүү балага башкалар менен катнашуу ык-жөндөмдөрүнүн негиздери боюнча кыскача даярдоодон өтүүнү сунуш кылышы мүмкүн. Андан кийин булар башкаларды үйрөтүшөт.

- **Дүлөйлөр үчүн программаларда же мектептерде жүргүзүлүүчү “атайын окутуу”.** Көптөгөн өлкөлөрдө дүлөйлөр жана угуусу начарлар үчүн атайын мектеп-интернаттар бар. Мындай мектептерде мыкты программалар колдонулушу мүмкүн, бирок кээде алардын программаларынын сапаты жетишерлик мыкты болбойт. Мыкты программалар бала менен катнашуунун түрдүү ыкмаларын камтыйт. Бул ыкмалардын ичинен конкреттүү балага анын жеке жагдайында туура келгени тандалат. Сапаты начар программаларда дүлөй балдардын бардыгына башкалар менен катнашуунун бир гана ыкмасы (сүйлөгөндүн эриндеринен “окуу” же оозэки тил) үйрөтүлөт. Жардам берүүнүн мындай жолу баланын үйрөнүүсү оңунан чыкпай калуусуна, анын ачуулуу болуп кетүүсүнө жана эмоционалдык ахывалынын кескин начарлоосуна алып келиши мүмкүн (264-бетти караңыз). Атайын окуудан өткөн, угуусу бузук адамдардан кеңеш алууга аракет кылыңыз.

Геспериан фондунун *Helping Children Who Are Deaf* (Дүлөй балдарга жардам берүү) деп аталган китебинде (640-бет) дүлөй балдар башкалар менен мүмкүн болушунча толугураак катнашууну үйрөнүп алуусуна көмөк берүү тууралуу көп ойлор келтирилген. Бул китеп ата-энеге угуусу бузук баласына карата туура чечимдерди кабыл алуусуна да жардам берет.

Угуусу бузук балага эмне керек?

Угуусун жоготкон балдардын бардыгы бирдей эмес. Алардын бардыгы сүйүүгө, түшүнүүгө жана башкалар менен катнашуу ык-жөндөмдөрүн өздөштүрүүдө жардамга муктаж болушат. Бирок **ар түрдүү балдарга аларга туура келүүчү катнашуу ыкмаларын үйрөнүүсү үчүн ар түрдүү жардам түрлөрү керек. Биз иш ыкмаларыбызды конкреттүү балдардын ар биринин муктаждыктарына жана анын айлана-чөйрөсүнө карап ыңгайлоого тийишпиз.**

- Эгер баланын **угуусу толук эмес жоголгон** болсо, угуусун тагыраак кылууга (262-бет), оозеки тилди мыктыраак түшүнүүгө жана, балким, сүйлөгөндү үйрөнүүгө ага жардам бере алышыбыз мүмкүн.
- **Такыр укпаган** балага угуусун кайтарып берүү, негизи, мүмкүн эмес. Бирок эгер ал **сүйлөп баштагандан кийин дүлөй болуп калган болсо**, балким, ал сүйлөгөндүн эриндеринен “окуганды” жана тагыраак сүйлөгөндү үйрөнүп кете алат.
- Эгер бала **төрөлгөнүнөн тартып дүлөй жана оозеки тилди эч качан уккан эмес болсо**, ал сүйлөгөндүн эриндеринен “окуу” ыкмасын жана оозеки тилди жай, чоң кыйынчылыктар менен жана, айрыкча, өзгөчө ийгиликтерсиз өздөштүрөт. Андан көрө, ага туура келүүчү башка жолдор, мисалы, адегенде көз ымдоо, бет булчуңдарын кыймылдатуу, денени кыймылдатуу, кол шилтөө, андан кийин, жаңдоо тилин, балким, дагы сүрөт тартууну, окууну жана жазууну, манжалык алиппени, мындан тышкары, балким, сүйлөгөндүн эриндеринен “окууну” жана оозеки тилди колдонуу аркылуу башкалар менен катнашууну ага үйрөтүү оң.
- Эгер бала бир бири менен жаңдоо тили аркылуу катнашкан, **угуусун жоготкон адамдар бар аймакта** жашаса, өзүнүн тилине баланы жана анын үй-бүлөсүн үйрөтүп коюуну алардан өтүнүү, балким, баарынан артык. Угуусу жакшы адамдар бир бири менен кадимкидей эле катнашкандай, бала ушул жол аркылуу дүлөй адамдар менен толук катнашууну үйрөнө алышат.
- Бирок эгер бала **дүлөй адамдары жок кичинекей айылда** жашаса жана көпчүлүк колдонгон жаңдоо тилин эч ким билбесе, мындай тилди өздөштүрүү бала үчүн анчалык деле пайдалуу болбойт. Андан көрө, эгер бала угуусу нормалдуу адамдар менен катнашуу ыкмаларын мүмкүн болушунча өздөштүрүп алса, бул ал үчүн пайдалуураак болот. Дагы бир жолу кайталайбыз: бул айылдагы адамдар колдонуп жүргөн, негизи белгилөө жана жаңдоо ыкмаларынан турган көп ар түрдүү жолдорду айкалыштырып колдонуу дегенди билдириши мүмкүн. Муну менен бирге бала сүрөттөрдү, кийин, балким, окууну жана жазууну да пайдаланышы ыктымал.
- Угуусу бузук балдардын көпчүлүгү жаңы нерселерди тез үйрөнүүгө жарашат. Бирок айрымдарынын мээси жабыркап калган же физикалык жана акыл-эсинин өнүгүүсүндө бузулуулар бар болушу мүмкүн. Мындай көйгөйлөрү жаңы нерселерди, ык-жөндөмдөрдү үйрөнүү же колдорун, эриндерин же үнүн башкаруу мүмкүнчүлүктөрүнө таасирин тийгизбей койбойт. Мындай балдарга бардык жеткиликтүү жолдор: сүрөт жыйнактарын пайдалануу, башты кыймылдатуу же көз ымдоо аркылуу айланасындагылары менен катнашуусуна жардам берүү керек.

УГУУСУ НАЧАР БАЛА МЕНЕН КАНТИП СҮЙЛӨШҮҮ КЕРЕК?

- Кыйкырбаңыз. Үнүңүздү кадимкидей эле чыгарып, так сүйлөңүз.
- Бала менен сүйлөшүп жатканда, жүзүнө түз караңыз.
- Улам кайталабай эле коюңуз. Эгер бала сиз айтканды түшүнбөсө, оюңузду ага жеткирүүнүн башка жолун издеңиз.
- Аракеттериңизди токтотпоңуз. Бала сизди түшүнмөйүнчө улантыңыз. Антпесе, “колуман келбейт экен” деп ал өзүн күнөөлөйт, бирок чынында бул сиздин колуңуздан келген жок.
- Эч нерсе алаксытпаган тынч жерди табууга аракеттениңиз. Бала көңүлүн толугу менен сизге буруусун камсыз кылыңыз.

Эскертме. Угуусу мыкты кээ бир балдар сүйлөгөндү үйрөнүшпөйт. Церебралдык шалдыгы бар балдардын айрымдары сүйлөө үчүн эриндерин жана тилин жетишерлик жакшы башкара алышпайт. Акыл-эсинин өнүгүүсү артта калган балдардын кээ бирлери абдан кеч сүйлөп башташат же ошол бойдон сүйлөшпөйт. Акыл-эси көп багыттарда зейрек болгон балдар кандайдыр бир себептен улам сүйлөй албашы мүмкүн. Бардык мындай балдар үчүн айланасындагылары менен мүмкүн болушунча толугураак катнашуусуна жардам берүүчү жолдорду издөө керек.

Жакшыраак уга алуусуна балага жардам берүү

Кээде, угуусу толук жоголбогон балдарга жакшыраак угуусуна жардам берсе болот:

- Баланын кулактарын карап, угуусун текшерип берүүсү үчүн, эгер мүмкүн болсо, адиске кайрылыңыз. Балдардын айрымдары угуу түтүгү жабык болуп же **кулак түзүлүшүнүн** башка **дефекттери** менен төрөлүшөт. Анда-санда буларды **хирургиялык кийлигишүүнүн** жардамы менен оңдоо мүмкүн болуп, андан балдардын угуусу жакшырат. (**Эскертме.** Угуусу мээ жабыркоодон улам жоголгон балдарга хирургиялык операция жардам бербейт.)
- Угуусун **кулактын инфекциялык ооруларынан** улам жоготкон балдардын абалын жакшыртуу үчүн, мындай инфекцияларды **эртерээк дарылап баштап, жаңы инфекцияларга жол бербөө** иш чараларын көрүү зарыл (276-бетти караңыз).
- Кээ бир балдарга добуштарды күчөтүүчү **көмөкчү жасалгалар** жардам берет. “Угуу аппараты” айрым балдарга айтылган сөздөрдү жетишерлик жакшы түшүнүүгө мүмкүнчүлүк ачат жана оозеки тилди түшүнүүнү үйрөнүүгө жана сүйлөп баштоого жардам берет. Башка балдар мындай жасалганын жардамы менен добуштардын өзүн жакшыраак уга алышат (бул өзү жакшы), бирок сөздөрдү бир биринен ажырата алышпайт. Эгер угуу аппараты балага чоң пайда береринде негиз бар болсо, мындай аппаратты колдонууну 1 же 2 жаштан баштоо зарыл.

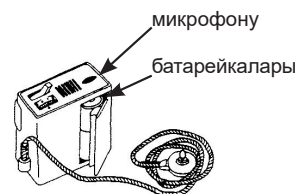
Эң жөнөкөй жол – **алакан-манжаларды түтүккө окшотуп бүгүп**, кулакка жакындатуу.



“Угуу чоору” мыктыраак. Аны уйдун мүйүзүнөн, картондон же тунукеден жасоого болот.



Батарейка менен иштөөчү “угуу аппараты” андан да мыкты (айрым балдар үчүн). Демейде мындай аппараттар кымбат болот. Тажрыйбалуу адис баланын угуусун кылдат текшергенден кийин гана мындай аппарат тандалууга тийиш.



Кулагына бекитилүүчү бөлүгүн (анын формасы атайы тандалганы баарынан мыкты) бала өскөн сайын алмаштырып туруу талап кылынат.

ЭСКЕРТҮҮ! Эгер балага угуу аппаратын алып берүүнү чечсеңиз, көпкө чейин жакшы иштеп берүүсү үчүн, аны кантип тазалап, кургатып жана дегеле тейлеп туруу керектигин да адистен суроону унутпаңыз. Кошумча батарейкаларды да алганды жана кийин аларды каерден алууга болорун да сурап алууну эстен чыгарбаңыз.

- Кээде, угуусу начар жаш балдарга **көбүрөөк кунт коюп** угуу аркылуу түрдүү добуштарды бир биринен ажыратууну үйрөтсө болот:

Түрдүү добуштарды чыгарып, бала аларга көңүлүн буруусуна аракет кылыңыз. Мисалы, короодогу эшек кыйкырганда же ымыркай ыйлаганда, катуу жана так: “Эшектин кыйкыруусун укчу” же “Бул эмне?” деңиз. Эгер бала туура жооп берсе же туура багытта көрсөтсө, аны мактаңыз.



Сага сорпо берип жатам.



Бала ар түрдүү добуштарды чыгарсын: мискей, казан-аяк, идиш-аяктарды чапсын, доолбас каксын, коңгуроо шыңгыратсын, ж.б.у.с. Музыканын же доолбастын ритмине жараша кыймылдайт же бийлейт бекенин байкаңыз.

Бала менен көп сүйлөшүңүз. Ага ырдап берип туруңуз. Денесинин ар кайсы бөлүктөрүн, башка нерселерди атап бериңиз. Аларды көрсөтүүсүн же аларга сөөмөйү менен тийүүсүн андан өтүнүңүз. Муну жасаганда, аны мактаңыз. Анын көңүлүн буруу жана сиз чыгарган добуштарды кайталай алуусу үчүн, кулагына канчалык жакын турууңуз жана канчалык катуу сүйлөөңүз керек экенин аныктоо максатында эксперимент жүргүзүңүз. Андан кийин ага жетишерлик жакын жерден үн катып сүйлөөгө аракет кылыңыз. Так сүйлөңүз, бирок **кый-кырбаңыз**.

БАЛАГА БАШКАЛАР МЕНЕН КАТНАШУУНУ ҮЙРӨТҮҮНҮН ТҮРДҮҮ ЖОЛДОРУ

<p>КӨРГӨЗҮҮ АРКЫЛУУ КАТНАШУУ</p>	<p>УГУУСУНА ЖАНА АЙТУУСУНА ЖАРДАМ БЕРҮҮ</p>	
<p>СҮЙЛӨГӨНДҮН ЭРИНДЕРИНЕН "ОКУУ"</p>	<p>СҮРӨТТӨРДҮН ЖАРДАМЫ МЕНЕН ЖАНА БУЮМДАРДЫ КӨРСӨТҮҮ АРКЫЛУУ КАТНАШУУ</p>	<p>МАНЖАЛЫК АЛФАВИТ</p> <p>Д О С</p> <p>Орус тилиндеги алфавитти 273-беттен караңыз.</p>
<p>ОКУУ ЖАНА ЖАЗУУ</p>	<p>ЖАНДОО ТИЛИ</p> <p>"Колдордун жардамы менен сүйлөшүү"</p>	

Оозэки катнашуу

Оозэки катнашууда (сүйлөшүүдө) балада сакталган **чектелүү угуусу сүйлөгөндүн эриндеринен "окуу"** ыкмасы жана **оозэки тилди** үйрөнүү менен айкалыштырылып колдонулат. Көптөгөн өлкөлөрдөгү, дүлөйлөр үчүн мектептерде сүйлөшүүнү гана үйрөтүшөт. Тилекке каршы, мындай оозэки катнашуу, негизинен, **айтылган далай сөздөрдү бир биринен ажырата алган, бир аз уккан же сүйлөгөндү үйрөнгөндөн кийин угуусун жоготкон балдарга гана жакшы натыйжаларды берет.**

Комплекстүү катнашуу

Комплекстүү катнашууда бала **айланасы менен толук катнашуусун мүмкүн кылуучу ар түрдүү ыкмаларды** үйрөнүүсүнө жана колдонуусуна кызыктырылат (айрыкча, эгер коомчосунда жаңдоо тилин суудай өздөштүрүп алуусуна жардам бере алган, бул тилди билген адамдар жок болсо). Буларга төмөндө келтирилген ыкмалардын бири (же баары) кириши мүмкүн.

- баланын өзүнүн көнүмүш жаңдоолору
- жаңдоо тили
- сүрөт тартуу, окуу жана жазуу
- манжалык алфавит
- балада сакталып калган угуусунун негизинде, сүйлөгөндүн эриндеринен "окуу" ык-жөндөмүн жана оозэки тилди өрчүтүү

МААНИЛҮҮ! "Комплекстүү катнашуу" жогоруда аталган ыкмалардын бардыгын ар бир балага колдонуу дегенди билдирбейт. Ал натыйжа бериши мүмкүн деген **ыкмалардын ар бирин колдонуп көрүп, балага үй-бүлөсү жана айланасындагылары менен мүмкүн болушунча оңоюраак, тезирээк жана толугураак катнашуусуна мүмкүнчүлүктөрдү бергенине басым жасоо** дегенди билдирет. Мындай жол жаңдоо тили колдонулбаган аймактар үчүн атайы түзүлгөн. Ал жеке жана жергиликтүү муктаждыктарга ыңгайлашуу мүмкүндүгү менен башкаларынан айырмаланат.

ЭСКЕРТҮҮ: Оозэки катнашууга гана үйрөтүүчү программалардан оолак болуңуз!

Көптөгөн өлкөлөрдө, дүлөйлөр үчүн мектептерде бардык балдарды “оозэки катнашууга” (сүйлөгөндүн эриндеринен “окууга” жана сөздөрдү айтууга) гана үйрөтүүгө аракет кылышат. Көп учурда мындай көрүнүш жан кейитүүчү жана атүгүл жагдайды ого бетер начарлатуучу натыйжаларга (айрыкча, тубаса дүлөй балдар үчүн) алып келет. Эриндерден “окуу” ыкмасы, эң жакшы дегенде, пайдасынан тышкары, көптөгөн көйгөйлөрдү да жаратат. Эриндерден “окуганды” мыкты билген адам болгону сөздөрдүн 40–50%ын гана түшүнөт, калгандарынын маанисин ойлоп чыгарууга аргасыз болот. (Мисалы, “мама” жана “папа” деген сөздөр айтылганда, эриндер бирдей кыймылдайт.) Атүгүл бала эриндерден “окуганды” жана бир аз сүйлөгөндү үйрөнсө деле, көп учурда, анын сүйлөөсү так эмес же кызыктай угулат. Натыйжада, чоңоюп калганда, бала көпчүлүк учурларда такыр эле сүйлөбөй коюну артык көрөт.

Балага оозэки катнашууну гана үйрөтүү менен чектелүүнүн негизги көйгөйү – ал баланын тилинин өнүгүүсүн балдар тилди баарынан тез өздөштүргөн курагында (1 жаштан 7 жашка чейин) токтотуп коюусунда. Демейде, дүлөй бала 5–6 жашка чейин 5–10 гана сөздү эриндерден окуганды жана айтканды үйрөнөт. Бул куракка чейин так ушул эле бала 2000ден ашык белгини оңой эле өздөштүрө алат – угуусу мыкты бала деле болжол менен ушунча сөздү айта алат.

Оозэки катнашууга гана үйрөтүлгөндөргө салыштырмалуу, жаңдоону жана белгилерди да колдонууга үйрөтүлгөн дүлөй балдар башкалар менен эртерээк, оңоюраак жана толугураак түрдө катнашып башташарын изилдөөлөр көрсөттү. Бала адегенде жаңдоо тилин жана катнашуунун башка ыкмаларын өздөштүрүп баштоосу анын оозэки тилди жана эриндерден “окуу” ыкмасын үйрөнүүсүн чын эле жеңилдетет экен.

Ушул себептерден улам, **угуусу бузук балдарга башкалар менен катнашуунун бир нече ыкмасын (алардын ичинде, жаңдоо тилинин тигил же бул формасын) үйрөтүүнү сунуш кылган адистердин, дүлөй жана угуусу начар адамдардын уюмдарынын саны жылдан жылга өсүүдө.**

“Комплекстүү катнашуу” жаңы нерсе эмес. Дүйнөнүн далай бөлүктөрүндө дүлөй жана угуусу кадимкидей адамдар бир бири менен сүйлөшүүнүн оригиналдуу жана натыйжалуу ыкмаларын таап келишет. Алар жаңдоолордон, буюмдардан, мимикадан (бетти кыймылдатуу), сүрөттөрдөн жана добуштардан же сөздөрдөн турган өз системасын ойлоп чыгарышат. Натыйжада, дүлөй адамдар көп учурда өз коомчолорунда кадимкидей эле адамдардай жашашат. Алар далай нерсени “айта” жана түшүнө алышат. (276-бетти караңыз.)

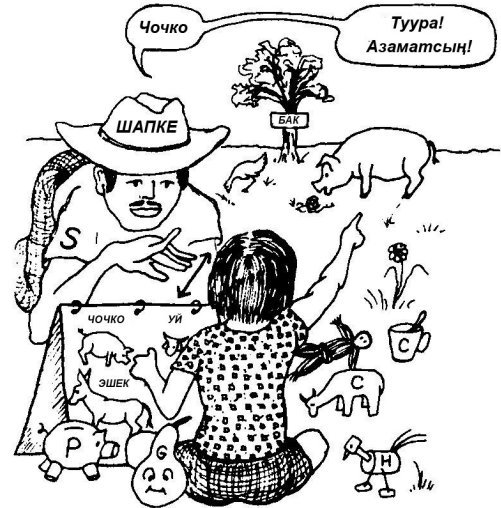
Биз дүлөй балдарын айылдарынан шаардагы логопеддерге (тил өрчүтүүчү доктурлар) алып барган үй-бүлөлөр менен таанышпыз. Ата-энелер жана балдары бир бири менен жергиликтүү жана өздөрү ойлоп чыгарган белгилерди колдонуп катнашканды үйрөнүп алганын далай ирет көргөнбүз. Башында балдары шайыр эле, жадырап-жайнап жүрчү жана жаңы нерселерди жакшы эле өздөштүрчү. Бирок доктурлар ата-энелерге алар туура эмес кылып жатышканын, балдарга оюндагысын жаңдоо ыкмасы менен түшүндүрүүгө уруксат бербөө керек экенин, анткени эгер алар буга көнүп алышса, сүйлөгөндү эч качан үйрөнүшпөйт деп айтып башташты. Алар балдарды “атайын программа” боюнча окууга тапшыруу жана “оозэки катнашууга” үйрөтүү керек дешти. Бирок мындай программалар чоң шаарларда гана жүргүзүлгөндүктөн (жана аларга кошулуу үчүн көп учурда 3 жылдай күтүү керек болгондуктан), мындай окутуу көбүнө мүмкүн болгон жок. Доктурлардын кеңештерин аткарабыз деп, ата-энелер балдары менен жаңдоо ыкмасын колдонуп катнашпоого аракет кылышты жана бул ыкманы колдонгон балдарын жаза-лап башташты. Натыйжасында, ата-энелердин да, балдарынын да мындан көңүлү калып, алар өздөрүн күнөөлүү сезишип, бир бирине ачууланышып, бир бирине таарынышты. Балдардын жаңы нерселерди үйрөнүүсү жана социалдык жактан өрчүүсү токтоло түштү. Сүйлөгөндү үйрөнүү мүмкүндүгү мурункуга салыштырмалуу улам азая берди. Мурун алар “өздүк” системасын колдонуп, бир бири менен жадырап-жайнап катнашып жүргөндөрү эске түштү.

Бактыга жараша, бул үй-бүлөлөрдүн көпчүлүгү жаңдоо ыкмасысыз алдыга жыла албарын өз убагында түшүнүп, бара-бара “комплекстүү катнашуу” системасын колдонууга кайтышты.

Бай өлкөлөрдө логопеддердин жана дүлөй жана угуусу начар балдарды окутуу боюнча адистердин улам көбүрөөк саны комплекстүү катнашуу ыкмасын колдонууга ооп баштады. Бир четинен, алар бул ыкмага өздөрүнүн мамилесин өзгөрткөндүгүнүн себеби – дүлөй жана угуусу начар адамдар өздөрү биригишип, муну талап кыла башташты. **Өнүгүп келаткан өлкөлөрдө, мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдар (дүлөй адамдар да) жана алардын үй-бүлөлөрү да биригүүлөрү зарыл. Алар адистерди өздөрүнүн ой-пикири менен эсептешүүгө жана муктаждыктарына кош көңүл карабоого көндүрүшү керек.**

“Комплекстүү катнашууну” үйрөнүүсүнө балага жардам берүү

- Бала колдоруңузду, бетиңизди жана эриндериңизди көрүшү үчүн, уйрөтүү жайы жарык болушу керек.
- Бала менен сүйлөшкөндө, ал менен бетме-бет туруп, ал сизди кароосун камсыз кылыңыз.
- Атүгүл бала сизди түшүнбөсө деле, ал менен көбүрөөк сүйлөшүп туруңуз. Колдоруңар, беттериңер жана эриндериңер менен сүйлөшкүлө жана бала сизге байкоо жүргүзүүсүнө аракет кылыңыз.
- Үн катып, так сүйлөңүз, бирок **кыйкырбаңыз** жана **оозуңузду жана эриндериңиздин кыймылдарын күчөтпөңүз**. Бул балага кадимки эле тилди түшүнүүнү үйрөнүүсүнө жардам берет.
- Сабырдуу болуңуз жана бир эле нерсени көп-көптөн кайталап айтыңыз.
- Кайсы бир нерсе колунаңар жакшы келгенде, ага канааттанганыңызды көрсөтүп турууну унутпаңыз.
- Бала чыгара алган добуштардын бардыгын оозунан чыгарып туруусуна аны шыктандырыңыз. Бул анын үн байламталарын бекемдеп, аларды сүйлөөгө даярдашы мүмкүн.
- Балага белгилерди (жаңдоо ыкмасын) жана аларга тийешелүү сөздөрдү үйрөтүү үчүн, карамагыңызда оюнчуктардан, сүрөттөрдөн жана башка буюмдардан көбүрөөк болсун.
- Үйрөтүүнүн өзүн кызыктуу кылыңыз. Мисалы, “Саймон айтып жатат” деп аталган, балдарга көздөрүн, кулактарын, денесин колдонуусуна жана бир бирин тууроосуна жардам берүүчү оюндарга башка балдарды да тартыңыз (316-бетти караңыз).
- Эриндерди, тилди жана ооз **булчуңдарын** көнүктүрүүчү оюндарды колдонуңуз. Дүлөй балада бул булчуңдар алсыз болуп кетиши мүмкүн, бул сүйлөөнү кыйындатып гана тим болбостон, баланын бетин жансыз жана эч маанисиз кылат. Эриндерди жана ооз булчуңдарын бекемдөө жана башкаруу боюнча көнүгүүлөрдү 314- жана 315-беттерден караңыз.
- Балаңыздын курбулары колдонгон жана балаңызга биринчи кезекте үйрөткүңүз келген сөздөрдүн тизмесин түзүңүз. Ошол тизмеге төмөнкүлөрдү да кошуңуз:



• **үйрөнүү жана оюндар үчүн пайдалуу сөздөр:**
ооба, жок, ырахмат, эч нерсе эмес, эмне, кыл, кылба, жагат, каалайм

• **тиричиликтеги жана кызыктуу объектилер:**
дененин бөлүктөрү, жаныбарлар, кийим, тамак-аш

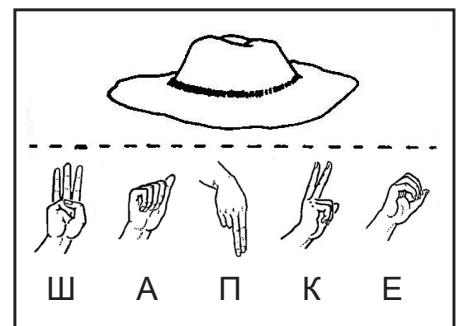
• **кыймыл-аракетти билдирген сөздөр:**
келүү, кетүү, баруу, жөө, ичүү, уктоо, берүү, коюу, көрүү, угуу, жуу, басуу, чуркоо, ойноо, жазуу

• **адамдар:** сен, мен, ал, биз, силер, алар, апа, ата, Хуан, Мария, үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн аттары

• **сүрөттөөчү сөздөр:**
кичинекей, чоң, өйдө, ылдый, семиз, арык, жакшы, жаман, ысык, муздак, күн, түн

Чакан тизмеден баштап, аны бара-бара толуктаңыз. Бул сөздөрдү күндөлүк иш аракеттер (тамактандыруу, киринтүү, кийинтүү, оюндар) учурунда көбүрөөк колдонуңуз. Үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү ушул тизмедеги сөздөрдү жаттап, аларды белгилердин жардамы менен көрсөтүүнү үйрөнүшсүн. Аларды бул сөздөрдү жана аларга тийешелүү белгилерин бала менен катнашууда гана эмес, бир бири менен катнашканда жана үй тиричилик жумуштары жана башка иштерди аткарууда да колдонуусуна шыктандырыңыз. Ушундай жол менен бала ойноп, байкоо жүргүзүп, тыңшап (мүмкүн болушунча) жана туурап жатып, тилди үйрөнөт. Балдардын көпчүлүгү так ушундай жол менен тилди үйрөнүшөт.

- Бала бир аз чоңойгондо, аны тамгалар жана сөздөрдүн жазуу түрүндө сүрөттөлүштөрү менен тааныштырып баштаңыз. Үйдөгү буюмдарга биринчи тамгаларын же алардын толук аталыштарын жазып койсо, же буюмдар көрсөтүлгөн жана алардын аталыштары даана көрүнгөн, чоң тамгалар менен жазылган сүрөттөрдү даярдаса болот. Же болбосо, эгер төрт бурчтуу кагаздардын бирине буюмдардын сүрөттөлүштөрүн жайгаштырып, ал эми башка кагаздарга алардын аталыштарын жазып койсо, бала бир бирине байланышы бар кагаздарды таап ойной алат. Мындай ыкма тамгаларга негизделген белгилердин колдордун жардамы менен сүрөттөлүштөрүн түшүнүүсүнө балага жардам берет. Бул аны жазма жана белгилик алфавиттерди өздөштүрүүгө жана окуу менен жазууну үйрөнүүгө даярдайт.



ЖАҢДОО ТИЛИ

Айылдардын жана буга окшогон коомчолордун көпчүлүгүндө адамдар бир бири менен катнашууда жаңдоо-лордун же белгилердин көбүн колдонушат жана түшүнүшөт. Мындай белгилердин көпчүлүгү жалпылыкка түшүнүктүү болгон нерселерге таянат жана алар сүрөттөгөн буюмдарды элестетет. Мисалы:

“Бул ийбадаткана.”



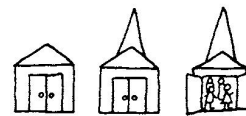
“Бул анын чатыры.”



“Эшиктерин ач.”



“Ошондо адамдарды көрөсүң.”



Дүлөй баласы бар үй-бүлөдө жергиликтүү жана өздөрү ойлоп чыгарган белгилерди колдонушат. Мисалы, Мексикадагы айылдык реабилитациялык борборго ата-энеси качырга 6 жаштагы дүлөй уулун кошо мингизип алып келишкен. Бир убакта баланын тынчы кетип, үйүнө кеткиси келе баштады. Ал атасын жеңинен тартып, жаңдоо ыкмасын колдонуп, ага төмөнкүлөрдү көрсөткөн.

СЕН

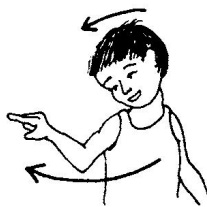
жана

МЕН

КЕТЕЛИ (үйгө)

КАЧЫРГА МИНИП АЛЫП,

ӨТҮНӨМ!



Аларга муну эч ким үйрөтпөсө деле, бул үй-бүлө өзүнүн жаңдоо тилин ойлоп чыгарган. Бала “КАЧЫРГА МИНИП АЛЫП” дегенди сүрөттөчү белгини өзү ойлоп тапкан.

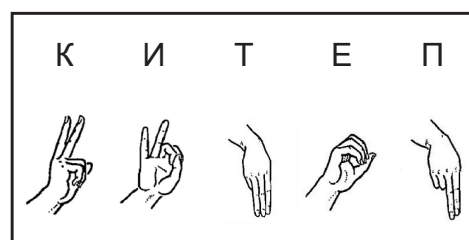
Негизинен, дүлөй балдары бар үй-бүлөлөр ойлоп чыгарган жаңдоо тилдери толук эмес болот. Көпчүлүк учурларда алардын катнашуусу кыйынчылыктарга такала берет. Бирок аракеттерин бириктирип, толук жаңдоо тилдерин иштеп чыккан адамдар да араларынан табылып жүрөт. Жаңдоо тилдердин түрлөрү жүздөп саналат, бирок алардын негизги 3 түрү бар:

- **Улуттук жана регионалдык жаңдоо тилдери.** Дээрлик бардык өлкөлөрдө дүлөй адамдар өздөрүнүн жаңдоо тилдерин иштеп чыгышкан. Угуусу нормалдуу адамдар бир бири менен кандай катнаша алышса, булар деле бул тилдери аркылуу бир бири менен ошондой эле көлөмдө жана дээрлик ошончолук тез эле катнашканды үйрөнө алышат. Колдору көрсөткөн түрдүү белгилер түрдүү нерселерди, кыймыл-аракеттерди жана түшүнүктөрдү билдирет. Бул тилдердин түзүлүшү (грамматика) фонемдик тилдин түзүлүшүнөн айырмаланат. Андыктан, угуусу нормалдуу адамдар үчүн бул тилдерди өздөштүрүү кыйын болушу мүмкүн. Тубаса дүлөй адамдар бул тилдерди баарынан артык көрүшөт. Мисал катары АКШда жана Канадада колдонулган, Америкадагы (ASL) жана Мексикадагы жаңдоо тилдери келтирилген.

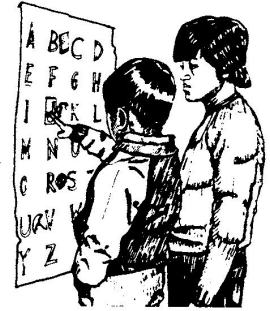


- **Фонемдик (оозэки) тилдерге негизделген жаңдоо тилдери.** Мындай тилдер фонемдик тилдердей эле түзүлөт жана грамматикалары да окшош келет. Кулактары уккан жана угуусун сүйлөгөндү үйрөнгөндөн кийин гана жоготкон адамдар үчүн мындай тилдерди үйрөнүү оңоюраак. Кээде белгинин бир бөлүгү катары тийиштүү сөздүн (манжалык алфавитти боюнча) биринчи тамгасы колдонулат. Окуганды билбеген балдар үчүн мындай тилди үйрөнүү кыйыныраак, бирок эгер алар аны үйрөнүп алышса, окуганды үйрөнүүсү жеңилээрээк жана кызыктуураак болушу мүмкүн. Мисал катары Англиядагы жана Испаниядагы жаңдоо тилдери келтирилген.

- **Манжалык алфавит.** Ар бир сөз кадимки тамгалардан терилет, ар бир тамга колдун жардамы менен белги түрүндө түзүлөт. Кадимки алфавитте канча тамга бар болсо, мындай алфавитте да тийешелүү ошончо белги бар. Мындай “абада жазуу” ыкмасы жай болот, бирок ойду так жеткире алат. Окуганды жана жазганды билгендер үчүн аны үйрөнүү оңоюраак. Англис тилин алып карасак, британдыктар эки колду колдонгон системаны, ал эми америкалыктар бир гана колду колдонгон системди колдонушат. Өлкөңүздө колдонулган системаны үйрөнүүгө аракет кылыңыз.



Угуусу бузук адамдардын көбү ушул 3 системди айкалыштырып колдонушат. Дүлөй же угуусу начар адамдар менен катнашканда, алар негизинен биринчи системди пайдаланышат; кулактары уккан адамдар же “кортормочу” менен катнашканда, алар көбүнчө экинчи системди колдонушат, ал эми татаал сөздөрдү манжалык алфавиттин жардамы менен түшүндүрүшөт. Жаңдоо тилин билбеген адам менен “сүйлөшкөндө”, алар оюндагысын жазып жеткиришет же алфавиттен терип түшүндүрүшөт.



Жаңдоону (белгилерди колдонууну) үйрөтүү

Эгер мүмкүн болсо, өлкөңүздөгү дүлөй жана угуусу начар адамдардын бирикмеси менен байланышып, алардан сиздин аймакка же улуттук оозеки тилге ыңгайлаштырылган жаңдоо тили боюнча колдонмону алууга аракет кылыңыз. Эгер бул мүмкүн болбосо, жергиликтүү белгилерди жана жаңдоолорду колдонсоңор же өзүңөрдүкүн ойлоп чыгарсаңар болот.

Кийинки беттерде биз мындай белгилерди кантип ойлоп чыгаруу керектиги тууралуу бир нече сунушубузду жана тиричиликте колдонулган сөздөрдүн белгилеринин мисалдарын келтирдик. Көпчүлүк учурларында, алар – Американын жаңдоо тилинде колдонулуучу белгилер. Аларды **сиздин аймагыңызда пайдаланылган жаңдоолорго, үрп-адаттарга жана тилге жараша өзгөртүп** алууңар оң болот болуш керек. Бир нече мисал карайлы:

- **Жергиликтүү калкка акарат кылбаган белгилерди тандаңыз.** (Ансыз деле адамдардын дүлөй адамдарга карата болгон мамилеси мыкты эмес.) Бир нече мисал:

<p>АКШда адамдарга (мен, сен, ал, алар) манжа менен көрсөтүшөт.</p> 	<p>Кээ бир өлкөлөрдө манжа менен көрсөтүү маданиятсыздык деп эсептелет, андыктан ал жерлерде ачык алаканды колдонушат.</p> 	<p>Башка жерлерде адамдарга ачык алакан менен көрсөтүүнү орой деп эсептешет. Аякта эриндер менен көрсөтүшөт.</p> 
<p>АКШда жана Канадада колдонулган белгилик алфавитте “Т” тамгасын минтип көрсөтүшөт.</p>  <p>Бирок көптөгөн өлкөлөрдө мындай белги орой деп эсептелинет.</p>	<p>Андыктан, бул китепте биз испан жана дат алфавиттериндеги “Т” белгисин да колдонуубуз.</p> 	<p>Белгилерди, чаташтырып албоо үчүн, туш келди туурай бербегиле. Мисалы, АКШда “КАЙДА” дегенди билдирген жаңдоо, Мексикада “ЖОК” дегенди билдирет.</p> 

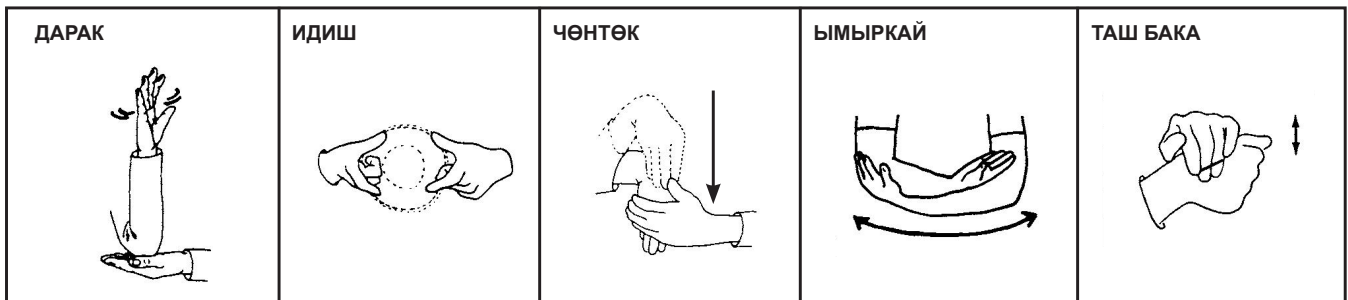
- **Жергиликтүү белгилерди колдонуңуз.** Эгер аймагыңызда жашаган адамдардын арасында кайсы бир түшүнүктү билдирген белги же жаңдоо бар болсо, жаңысын ойлоп чыгаруунун же чет жактан келгенди пайдалануунун ордуна аны колдонуңуз. Мисалы:

<p>Америкалыктар “ЖОК” дегенди төмөнкүчө көрсөтүшөт:</p> 	<p>Айрым өлкөлөрдө “ЖОК” дегенди төмөнкүчө көрсөтүшөт:</p> 	<p>Ямайкада “ЖОК” жана “ЭМЕС” дегенди көп учурда терс көз караш жана баш чайкоо же башты эңкейтүү аркылуу көрсөтүшөт.</p>  <p>Жок, мен эмес.</p>	<p>Америкалыктар “УКОО” дегенди төмөнкүчө көрсөтүшөт:</p> 	<p>Непалда “УКОО” дегенди төмөнкүчө көрсөтүшөт. Мындай белги дээрлик бардык жерлерде түшүнүктүү.</p> 
--	--	---	---	--

- Түрдүү белгилерди көрсөтүү үчүн, колуңарды ар түрдүү абалдарда, формаларда, ар түрдүүчө жана ар кайсы багыттарда кыймылдатып колдонунуз. Беттин түрү (мимика) да көп нерсени мыктыраак жеткирүүгө жардам берет. Мисалы, төмөнкү белгилер “АПА” деген сөздү билдирет.



- Белгилер алар сүрөттөгөн буюмдарды же кыймыл-аракеттерди элестетүүсүнө аракеттенгиле. Ал үчүн, колдордун формасын алардын кыймылдары менен айкалыштырып колдонсоңуз болот.

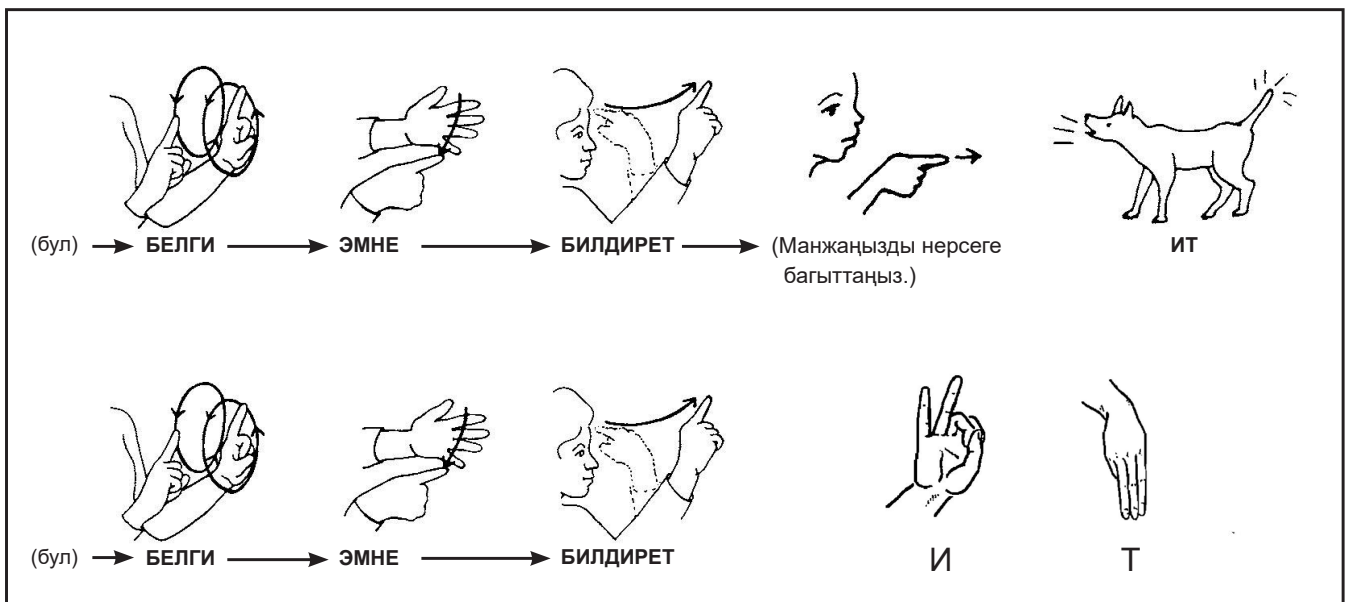


- Бир бирине байланыштуу жана карама-каршы маанилүү нерселер жана кыймылдар үчүн окшош белгилердин топторун жана серияларын иштеп чыккыла. Мисалы:



Колдордун жардамы менен буттарды көрсөткөн белгилерди 272-беттен караңыз.

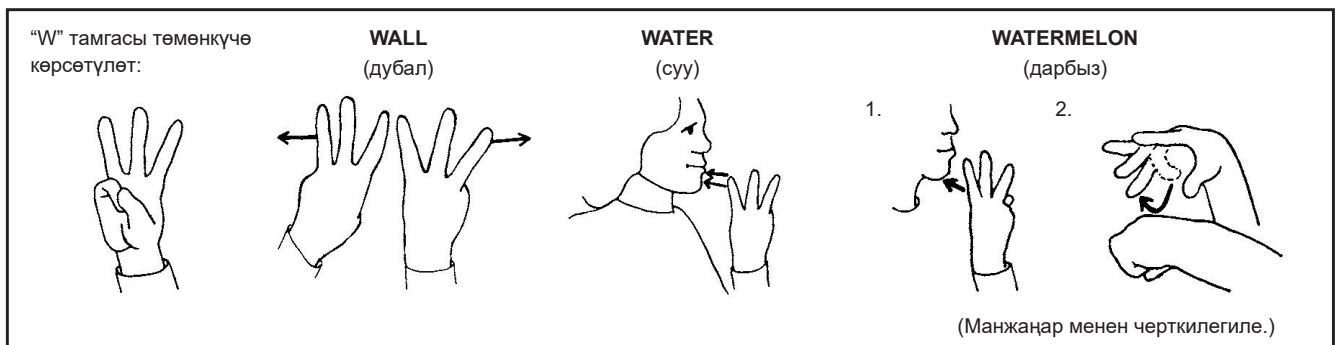
- Манжаңызды ар кандай нерселерге багыттоо аркылуу жаңы белгилерди өздөштүрүңүз.



- Түшүнүктөрдү же бүтүндөй сүйлөмдөрдү жеткирүү үчүн, нерселерди жана кыймыл аракеттерди сүрөттөгөн белгилерди айкалыштырып колдонула. Сөздөрдү сөзсүз эле оозэки тилдегидей жайгаштыруунун зарылдыгы жок – кээ бир “ашыкча” сөздөрдү, мисалы, багыттарды билдиргендерин (буларды тийиштүү кыймылдар аркылуу берсе болот) колдонбой эле коюу мүмкүн.



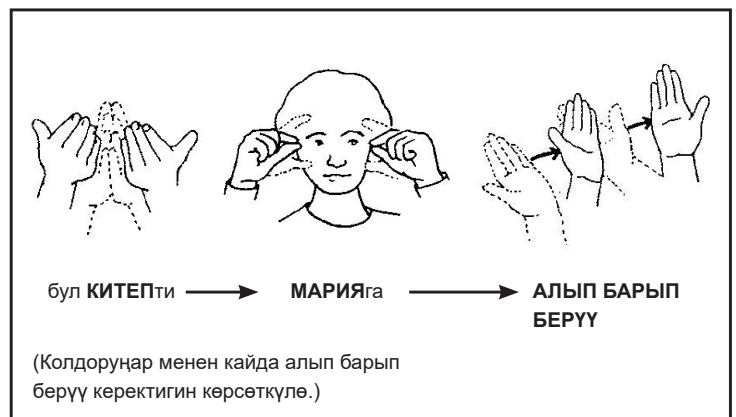
- Айрым белгилерди сүрөттөө үчүн, алфавит тамгаларын колдонуу керек-керек эместигин чечиңиз. Кээ бир жаңдоо тилдеринде тигил же бул сөздү белги менен көрсөтүү үчүн, анын оозэки тилдеги же жазуудагы биринчи тамгасы колдонулат. Окуганды билбеген бала башында анын маанисин түшүнбөгөндүктөн, ал үчүн кыйын болот. Бирок бул баланы окуганды жана манжалык алиппени үйрөнүүгө даярдайт. Бирок үйрөтүүдө системалык көз карашты жана ырааттуулукту кармануу зарыл. Мисалы:



Эстен чыгарбаңыз! Тамгаларга негизделген белгилер **СИЗДИН** тилдеги тийиштүү сөздөрүнө дал келүүсү зарыл. Мисалы, испанча “дарбыз” – “sandia”, андыктан англис тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдөгү белгиси испандыктарга эч мааниге ээ эмес. Испан тилиндеги, дарбызды көрсөткөн, белгиси мындай:



- Адамдын атын анын **атынын биринчи тамгасын колдонуу**, ошол адамдын ага гана мүнөздүү сапатын (белгисин) көрсөтүү, же биринчини жана экинчини чогуу колдонуу аркылуу жеткирсе болот.



СУРОО БЕРҮҮ

ЭМНЕ? (КАНДАЙ?, КАНЧА?) 	Саат канча болду? СААТ → КАНЧА?	Кечээ кечинде эмне кылдың? ӨТКӨНДӨ → КЕЧИНДЕ → СЕН → ЭМНЕ (Ийиндерди куушуруп кой.) → КЫЛУУ			
КАЙДА? 	КАЧАН? 	ЭМНЕ ҮЧҮН? 	КИМ? 	КАЙСЫ? 	КАНЧА?
Сенин атың ким? СЕНИН → АТЫҢ → КИМ?		БОЛОТ Эскертме: "Атың ким?" деген сүйлөмдөгүдөй, "болот", "болушат", "болгон", "болушкан" деген сөздөр көп учурда айтылбайт (көрсөтүлбөйт).	СУРОО БЕЛГИСИ Сүйлөмдү суроолуу түрүнө айлантуу үчүн, бул белги башында же аягында көрсөтүлөт.		

БЕЛГИЛЕРДИН МИСАЛДАРЫ

Төмөндө келтирилген белгилер негизинен АКШда (Америкадагы жаңдоо тили) колдонулат. Бир нече белги, алар түшүнүүгө оңоюраак болгондуктан, Непалдагы, Ямайкадагы жана Мексикадагы тилдерден алынган. Биз эрте өздөштүрүлгөндө жана балдар менен бирге ойноо үчүн пайдалуу нерселерди жана кыймыл-аракеттерди тандадык. Биз аларды, негизинен, жалпы идеяны сизге жеткирүү үчүн коштук. Аларды аймагыңызга жараша өзгөртүп ыңгайлаштырыңыз.

- **Жебече** (—————) белгинин сүрөттөлүштөрүндө колдордун кыймылдоо багыттарын көрсөтөт.
- **Толкундуу сызык** (~~~~~) белгиге кошулганда, колду же манжаларды силкилдетүүнү билдирет.
- **Пунктирдик сызык бөлүгү** (- - - - -) белгинин баштапкы абалын көрсөтөт.
- **Үзүксүз карараак сызык бөлүгү** белгинин аяккы абалын көрсөтөт.

ЭСКЕРТМЕ. Мында келтирилген белгилердин айрымдары алфавит тамгаларына негизделген (мисалы, "ал" белгисинде "Т" тамгасы, ал эми "биз" белгисинде "W" тамгасы колдонулат. Эгер сиз башка тилде сүйлөсөңөр же тамгалар менен белгилөөнү колдонууну туура көрбөсөңөр, бул белгилерди алмаштыргыла.

МЕН 	СЕН 	АЛАР, АЛАРДЫ же	ЭРКЕК 	АЯЛ 	Эскертме. Эркекти жана аялды көрсөткөн белгилер "эркек бала", "кыз бала", "ата", "апа" ж.б. белгилери үчүн негиз катары колдонулат.
АТА 	АПА 	АГА, ИНИ 	ЭЖЕ, КАРЫНДАШ, СИНДИ 	ЭРКЕК БАЛА 	КЫЗ БАЛА
ЧОҢ АТА 	ЧОҢ АПА 	ДОС 	ЫМЫРКАЙ 	МЕНИН 	СЕНИН
АЛ, АГА (эркек адамга) 	АЛ, АГА (аял адамга) 	АНЫН, АЛАРДЫН, СЕНИН Белгини кишиге багыттаңыз.	АЛ Белгини объектке багыттаңыз.	БИЗ 	БИЗДИН

<p>ЖАКШЫ же БІРАХМАТ</p>	<p>ЖАМАН</p>	<p>БАКТЫЛУУ</p>	<p>МУҢАЙЫНКЫ</p>	<p>ТАЗА/ ЖАКШЫНАКАЙ</p>	<p>КИР/ЧОЧКО</p>
<p>ЫСЫК</p>	<p>МУЗДАК</p>	<p>КИЧИНЕКЕЙ</p>	<p>ЧОҢ</p>	<p>ЫЛДЫЙ/ ЫЛДЫЙДА</p>	<p>ӨЙДӨ/ ӨЙДӨДӨ</p>
<p>ЫРАЙЫ СУУК</p>	<p>СУЛУУ</p>	<p>СЕМИЗ, ТОЛУК</p>	<p>АРЫК</p>	<p>АЛСЫЗ</p>	<p>КҮЧТҮҮ</p>
<p>ИЧИНДЕ/ ИЧИНЕ</p>	<p>ТЫШЫНДА/ ТЫШКА</p>	<p>АСТЫНДА</p>	<p>ЧАРЧАГАН</p>	<p>ООРУЛУУ</p>	<p>АЧУУЛУУ</p>
<p>АЧКА</p>	<p>ЖЕӨ</p>	<p>ТАМАК-АШ</p>	<p>СУУСОО</p>	<p>ИЧҮҮ</p>	<p>СУУ</p>
<p>СҮТ</p> <p>(уйду саап жаткандай)</p>	<p>СОРПО</p>	<p>НАН</p>	<p>ЧӨЙЧӨК</p>	<p>КАШЫК</p>	<p>АЖАТКАНА</p>
<p>ҮЙ</p>	<p>АЙЫЛ, КООМЧО, ШААР</p>	<p>МЕКТЕП</p>	<p>АКЧА</p> <p>Америкада Непалда Мексикада</p>		
<p>СОКУР</p>	<p>ДҮЛӨЙ</p>	<p>УГУУ АППАРАТЫ</p>	<p>УНУТУУ</p>	<p>ЭСТӨӨ</p>	<p>ТҮШҮНҮҮ</p>
<p>КЫЗЫЛ</p>	<p>ЖАШЫЛ</p>	<p>КӨК</p>	<p>САРЫ</p>	<p>КАРА</p>	<p>АК</p>

КЕЛҮҮ 	КЕТҮҮ 	БАШТОО 	ТОКТОО, ТОКТОТУУ 	БЕРҮҮ 	БИР НЕРСЕЛҮҮ БОЛУУ/ ЭЭЛИК КЫЛУУ
КААЛОО 	КААЛАБОО 	КӨРҮҮ 	КАРОО 	УГУУ 	ТЫҢШОО
СҮЙЛӨШҮҮ 	ЖАСОО 	ИШТӨӨ 	КОЛДОНУУ 	ОЙНОО 	ОЮН
АЛУУ (КӨТӨРҮҮ) 	АЛЫП КЕЛҮҮ 	КОЮУ 	ЖАРДАМ БЕРҮҮ 	ҮЙРӨТҮҮ 	ҮЙРӨНҮҮ
ТУРУУ 	ЖАТУУ 	БАСУУ 	ЧУРКОО 	ТАЙГАЛАНУУ 	ЖЫГЫЛУУ
ОТУРУУ 	ЧОЧОЮП ОТУРУУ 	ЖАКТЫРУУ 	СҮЙҮҮ 	СҮРӨТ ТАРТУУ 	ЖАЗУУ
ТООК 	ЭЧКИ 	АТ 	УЙ 	БУКА 	ИТ
КҮНДҮЗ 	ЭРТЕҢ МЕНЕН 	ТҮШТӨН КИЙИН 	ТҮНКҮСҮН 	ООБА 	ЖОК
ШАПКЕ 	КӨЙНӨК 	ШЫМ 	ЮБКА 	БАЙПАК 	БУТ КИЙИМ

Башты
ийкет-
кендей,
колду
ийкет.

<p>КЕЛЕР ЧАК</p>	<p>ӨТКӨН ЧАК</p>	<p>Жаан жаайт.</p> <p>ЖААН → КЕЛЕР ЧАК белгиси</p>	<p>Жаан жаады.</p> <p>ЖААН → ӨТКӨН ЧАК белгиси</p>
<p>АЗЫР</p>	<p>Жаан жаап жатат.</p> <p>ЖААН → АЗЫР</p>	<p>Топту ага ыргыт.</p> <p>ТОП (ага) ЫРГЫТУУ</p> <p>"Ыргытуу" белгисин көрсөтүп жатып, аны "ага" багытта. (Кошумча белгилердин кереги жок.)</p>	




САНДАР (жайнаган системдердин бири)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
50	100	<p>Көптүк сандар (бирден ашык)</p> <p>БАЛА (Баланы башынан сылагандай кыймыл.)</p> <p>БАЛДАР (Бул белгини биринчи белгиден кийин кайталагыла.)</p>		<p>Көптүк сандарды белгилерди бир нече жолу кайталоо же адегенде санды, анан объектини көрсөтүү аркылуу жеткирсе болот.</p> <p>3 → БАНАН</p>					

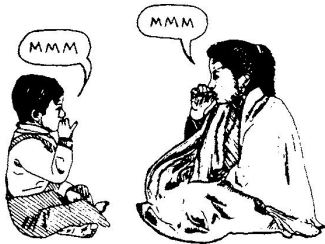
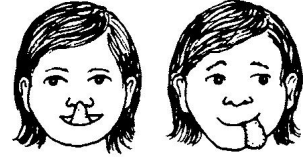
БИР ГАНА КОЛДУ ПАЙДАЛАНУУЧУ МАНЖАЛЫК АЛФАВИТ (Орусияда колдонулган систем)

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З
И	Й	К	Л	М	Н	О	П
Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч
Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь	Э	Ю	Я

Тыбыштарды чыгарууну жана сүйлөөнү үйрөнүүсүнө балага жардам берүү

1. Эгер баланын кулактары кичине болсо да укса, ал **ар түрдүү добуштарга көңүл буруп**, аларга, 262-бетте сүрөттөлгөндөй, кунт коюп кулак салып туруусун камсыз кылыңыз.
2. **Оозун, тилин жана эриндерин башкарууну үйрөнүүсүнө жардам берүүчү** (314- жана 315-беттер) оюндарды ойноп, көнүгүүлөрдү аткарыңыз. Эриндерин “mmm”  тыбышын чыгарып жаткансып бир бирине бассын, оозун “o”  тамгасындай тегерек кылсын жана оозун “иии”  тыбышын чыгарып жаткансып чоюп жылмайсын.

Бала тили менен мурдуна, ээгине жана жаагына тийе алар-албарын текшериниз. Ал самын көбүкчөлөрүн үйлөп чыгарсын же шамды үйлөп өчүрсүн. Балага чайноону жана сорууну талап кылган тамак бериңиз.



3. **Ар түрдүү тыбыштарды чыгаруусуна** баланы шыктандырыңыз. “mmm” тыбышынан баштаган жакшы, анткени аны чыгаруу оңоюраак. Зарыл болсо, балага, бул тыбышты чыгаруу үчүн, эриндерин кантип бир бирине басышы керек экенин көрсөтүңүз. Бала сизди көрүп (жана угуп?) туурай алгыдай болушу үчүн, жанына отуруңуз. Демейде оңой өздөштүрүлүүчү дагы башка тыбыштарга: “а”, “э”, “и”, “о”, “л”, “б”, “т” жана “д” кирет. “в”, “й”, “с”, “н”, “р” жана “з” сыяктуу татаалыраак тыбыштарды кийинкиге калтыргыла.)

4. Эгер бала оозун жана эриндерин башкара алса, бирок үнүн чыгара албаса, өзүңүз ар түрдүү тыбыштарды чыгарып жатканда, тамагыңыздын кыймылдоосун же дирилдөөсүн сезип көрүүсүнө ага мүмкүнчүлүк бериңиз. Ал үчүн анын колдорун жаактарыңызга, эриндериңизге, тамагыңызга жана көкүрөгүңүзгө басыңыз. Андан кийин, бала сизди туурап, тыбыш чыгарып жатып, өзүнүн колун тамагына бассын.



5. “ха”, “хи”, “хо”, “м”, “п”, “б” жана “ф” сыяктуу тыбыштарды чыгаруу учурунда, оозунан чыккан абанын кыймылын сиздин оозуңуздан чыккан абанын кыймылы менен колу аркылуу салыштырсын.

Бала оозун жаап “чимкирген” учурда так эле ушул ыкманын жардамы менен абанын кыймылын сезип көрсүн. Ушул ыкманын жардамы менен ага “н” жана “л” тыбыштарын чыгарууну үйрөтүүгө аракет кылыңыз.

6. Учурда үйрөнүп жаткан тыбыштарын колдонуп, балага сөздөрдү айтууну үйрөтө баштаңыз. Адегенде сөздү тыбыштарына ажыратыңыз. “МА” деп айтуусу үчүн, бала адегенде эриндерин бир бирине басуу жолу менен “М” десин. Андан кийин оозун ачып, “А” десин. Анан, адегенде сиз “МА” деңиз, андан соң бала ушул эки тыбышты артыңыздан кайталоого аракет кылсын.

7. Бала сөздөрдү айтууну үйрөнгөн сайын, ага алардын маанисин түшүндүрүңүз жана ал аларды колдонуп туруусун камсыз кылыңыз. Мисалы, балага “ооз” деген сөздү үйрөтүү үчүн, “о”, “о” жана “з” тыбыштарын адегенде өз-өзүнчө чыгарып, андан кийин аларды бириктирип айтсын. Бала бул сөздү айтып жатып, сөөмөйү менен оозуна тийсин. Сиздин кыймылдарыңызды туурасын. Аны мактап, муну оюнга айлантыңыз.

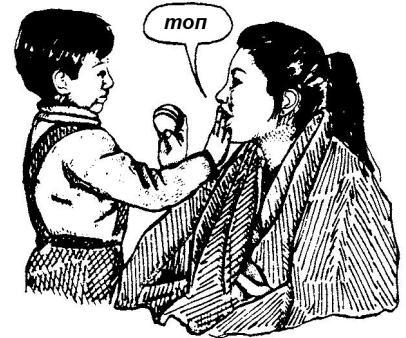


8. Кичинеден улам жаңы сөздөрдү үйрөнүүсүнө жана күндөлүк тиричилигинде (мисалы, оюн же сабак учурунда) колдонуп, аларга көнүүсүнө балага жардам бериңиз. Бала өзүнүн, үй-бүлөсүнүн мүчөлөрүнүн жана досторунун аттарын айтууну үйрөнсүн. Үйрөнүү үчүн сөздөрдүн тизмесин 265-бетте сүрөттөлгөндөй түзгүлө. Алдыга тез жылууга аракет кылбай эле коюңуз. Кийинкилерине өтүүдөн мурун, учурдагы бир нече сөздү так айтууну жакшылап үйрөнүүсүнө балага убакыт бериңиз.

Сүйлөгөндүн эриндеринен “окуу”

Угуусу абдан начар балдар оозэки тилди түшүнүшү үчүн, башка ык-жөндөмдөрдүн тышкары, далай эле учурларда, сүйлөгөндүн эриндеринен “окуганды” да билиши талап кылынат. Баланы шаштырбаңыз, антпесе ындыны (сиздики деле) тез эле өчүп калышы мүмкүн. **Бала, жок дегенде, 3 жашка чыкмайынча, ага эриндерден “окууну” үйрөтпөй коё туруңуз.**

Баланы жарык жерде маңдайыңызга отургузуп алып, ага бир нерсени, мисалы, топту көрсөтүңүз. Эриндериңизди балага так көрүнгүдөй кыймылдатуу жолу аркылуу жай ылдамдык менен “топ” деңиз. Бала эриндериңиз кантип кыймылдап жатканын көрсүн жана бетиңизге байкоо жүргүзсүн. Бир эле сөздү көп жолудан кайталаңыз.



Андан кийин, бала эриндерине тийип, сизди тууроого аракет кылып көрсүн.



Кийинки көнүгүү: Өзүнүн бетин жана сиздин бетиңизди көрүшү үчүн, баланы алдыңызга жана күзгүнүн алдына алып отуруңуз. “Топ” деп айтыңыз. Андан соң ал “күзгүдөгү” эриндериңизден жана бетиңизден көздөрүн албай, сөздү артыңыздан кайталасын.

Ушул ыкманын жардамы менен балага ар түрдүү сөздөрдү үйрөтүңүз. Айтылганда эриндердин кыймылдары даана көрүнгөн жана ушул себептен аларды бир биринен ажыратып көрүү оңой болгон сөздөрдөн баштагыла. Бала менен ойногондо жана күндөлүк тиричиликте көп колдонулган сөздөрдү тандаңыз. Бала менен сүйлөшкөндө, ал сиздин бетиңизден жана оозуңуздан көздөрүн албоосун камсыз кылыңыз. Эгер бала кайсы бир сөздү түшүнбөсө, аны белгилердин (жаңдоо тилинин) жардамы менен көрсөтүңүз. Бирок белгини сөздү айткандан кийин көрсөтүңүз, бир убакта эмес. Бала көңүлүн дароо экөөнө тең бура албайт.



Бала эриндериңизден көздөрүн албоосун камсыз кылыңыз.

Баланы угуусу кадимкидей эле башка балдарга кошуп, орусча “пантомима” деп аталган ыкманы (дене кыймылдары жана ымдоо-жаңдоо аркылуу катнашуу) колдонуп ойнотсоңуз болот.

Тилекке каршы, айрым ар башка тыбыштарды, мисалы, “к”, “г” жана “х” тыбыштарын чыгарууда эриндер өтө эле окшош кыймылдайт. “п”, “б” жана “м” тыбыштары, “т”, “д”, “с” жана “з” тыбыштары дээрлик бирдей көрүнөт. “ч” жана “ж” тыбыштары жөнүндө да так эле ошондой айтууга болот. Окшош сөздөрдү бир биринен айырмалоосуна балага жардам берүү үчүн, белгилерди (жаңдоо тилин) колдонуңуз же, мисалы, дененин бөлүктөрүн, кийимди же тамак-ашты көрсөтүү аркылуу түшүнүүсүнө көмөк кылыңыз. Мисалы:

Эгер апасы маңдайына тегерек тартып алып жүрсө,

ал эми атанын жаагында тырыгы бар болсо,

үйдөн алар жөнүндө сүйлөшкөндө, “сыйкырдуу белгини” колдонсо болот.



ДҮЛӨЙЛҮКТҮН АЛДЫН АЛУУ

- **Кулактын инфекциялык ооруларынын алдын алуучу** иш чараларын аткаргыла (балага суук тийгенде, өтө катуу чимкирбөөнү үйрөтүңүз). **Кулактын инфекциялык ооруларын** алар башталганда эле **дароо дарылап баштаңыз**. Эгер баланын кулактары улам ооруй берсе, медициналык кызматкерге же отоларинголог доктурга (кулак оорулары боюнча адис) кайрылыңыз. Ооруп турган (инфекцияланган) кулакка жалбырактарды же кебез тампондорун салбаңыз. Ириң эркин чыккандай болсун. (“Үй-бүлөнүн ден соолугун үчүн” деп аталган китептин 309-бетин караңыз.)
- **Курсактагы күмөнгө зыян келтириши мүмкүн болгон дары-дармектерди кош бойлуулук учурунда колдонбоңуз**. Боюңузда бар экенин доктурга билдирип, дарыны кош бойлуу аялдарга берүүгө тыюу салынгансалынбаганын текшерүүсүн андан өтүнүңүз.
- Бойго жеткен кыздарды жана аялдарды бойго бүтө элегинде **кызамык** (рубелла) оорусунан **эмдеңиз** (бойго бүтүп калгандан кийин жарабайт). Же болбосо, кыздар бул оору менен кичинекейинде, аны менен ооруган балага кошулуп ойноо же анын жанына жатып уктоо аркылуу жугузуп, бир сыйра ооруп чыксын. Мындай жол аларга “табигый эмдөөнү” камсыз кылат. Кош бойлуу аялдар кызамык менен ооруган адамдардан оолак болушу керек.
- **Кош бойлуу кезиңизде медициналык текшерүүлөрдөн** такай өтүп туруңуз.
- **Боюңузга бүтө электе жана бүткөндөн кийин мүмкүн болушунча мыкты азыктар менен тамактаныңыз**, йоддолгон тузду колдонуңуз, тамагыңызга **темирге, витаминдерге** жана башка **минералдык заттарга бай азыктарды** кошуп туруңуз.
- Ымыркайда гипотиреоздун белгилери пайда болгон-болбогонун текшерип туруңуз. Эгер белгилери пайда болсо, аларды **мүмкүн болушунча эртерээк дарылап баштаңыз** (282-бетти караңыз).
- Баланы **кызылча** оорусунан (жана эгер мүмкүн болсо, **сакоо оорусунан – паротиттен**) **эмдеңиз**.
- **Мээнин жабыркап калуусуна жана церебралдык шалдыкка жол бербөө** (107- жана 108-беттер) үчүн сактык чараларды сактагыла.
- **Баланын кулактарын учтуу таякчалар жана башка нерселер менен эч качан тазалабаңыз**, балага да муну кылууга уруксат бербейиз.
- **Абдан катуу добуштардан оолак болуңуз**. Эгер алардан оолак болуу мүмкүн эмес болсо, балага кулактарын колдору менен жаап алууну же ал үчүн атайын тыгындрды колдонууну үйрөтүп коюңуз.



Угуусу бузук баланын үй-бүлөсүнүн мүчөлөрүнө кайрылуу

Дүлөй жана угуусу начар балдар кадимки балдардай эле ата-энелерин урматтаган жана аларга кам көргөн уулдар жана кыздар болуп чоңоё алышат. Балаңызга кадимкидей жетилип чоңоюусуна мүмкүнчүлүк бериңиз. Анда да курбуларындагыдай эле укуктар жана милдеттер болсун.

Эгер балаңыздын дүлөйлөр мектебинде окуусуна мүмкүнчүлүк бар болсо, эгер ал андан пайда тапса, баланы окууга коё берип көрүңүз. Дүлөй балдар кулактары жакшы уккан балдардан айырмаланып, айлана-чөйрөсү менен башка жолдор аркылуу таанышат. Атайын мектеп аларга көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү ачышы мүмкүн. Бирок эгер балаңыз кадимки мектепте эле жакшы окуса, эгер аны түшүнгөн жана ага кам көргөн мугалими жана далай достору бар болсо, балким, ал үчүн ошол эле мектебинде калып окуусу оңураак чыгар. Балага кандай мүмкүнчүлүктөр бар экенин түшүндүрүп, ал эмнени кааларын билиңиз. Жакшы көргөн үй-бүлөсү жана үйү аны дайыма күтөрүн ага түшүндүрүңүз.

Мектебин бүткөндөн кийин дүлөй балдар көптөгөн кесиптерге ээ боло алышат. Кулактары такыр укпаган жана начар уккан адамдар бухгалтер, мугалим, юрист, фермер, медициналык кызматкер, кызматчы, кол өнөрчү жана доктур болгон мисалдар аз эмес. Дүлөй балдар жана чоң кишилер адистик даярдоодон өтүп, жумуш таап иштеп кетүүсү үчүн, буга болгон аракеттерди жумшоо зарыл.

Эгер кулактары укпаган балаңыз бойго жетип чоңойгон болсо, ага кичинекейдей мамиле кылбаңыз. Ал курагынан жашыраак баланы элестетиши мүмкүн. Бойго жетип чоңоюусуна ага жардам берүүнүн эң мыкты жолу – андан так ушуну күтөрүңүздү ага жеткирүү.

Көп учурда, угуусу бузук адамдар өздөрүнө өмүрлүк жолдош катары өзүлөрүндөй дүлөй же угуусу начар адамды тандашат. Анткени алар бир бирин оңураак түшүнүшөт. Алар балалуу боло алышат жана балдарын кадимкидей эле – жакшы тарбиялай алышат. Демейде, дүлөй ата-энеден угуусу нормалдуу эле балдар төрөлүшөт.

Дүлөй болуу – кыйын. Угуусунан айрылган адамдар менен катнашууну талыкпай үйрөнүү жана алар үчүн эң ыңгайлуу болгон ыкмалардын жардамы менен катнашууга шарттарды түзүп берүү аркылуу сиз аларга жардам бере аласыз.